

МАНІФЕСТАЦІЯ АНТИПСИХОЛОГІЗМУ: СПІВВІДНОШЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ У ПАУЛЯ НАТОРПА

У статті аналізується роль відомого представника Марбурзької школи неокантіанства П.Наторпа у боротьбі з психологізмом, а також визначається його розуміння співвідношення філософії і психології та програма побудови філософської психології.

Ключові слова: антипсихологізм, П.Наторп, неокантіанство, психологія, свідомість.

Постановка проблеми. Своєрідний філософський конфлікт між «психологізмом» і «антипсихологізмом» набув загостреної форми в Німеччині на початку ХХ століття. Цей конфлікт мав не лише суто теоретичний, а й інституціонально-публічний вимір (боротьба за філософські кафедри, відкрита заява 107 філософів проти психологізму, видрукувана 1912 р. тощо [див. 5, с.115]). Змістовною основою конфлікту був важкий процес розмежування двох споріднених наукових дисциплін – філософії та психології, – пов'язаний, перш за все, з бурхливим розвитком експериментальної психології. Відповідно, в центрі наукової дискусії було питання співвідношення філософії та психології, яке не втратило своєї актуальності й дотепер.

Зазвичай вважається, що головним «антипсихологістом» був Едмунд Гусерль, «Логічні дослідження» якого на межі століть уперше маніфестували цю позицію. Але більш уважний історико-філософський аналіз свідчить, що Гусерль насправді був далеко не єдиним, і навіть не першим «антипсихологістом», а навпаки, значною мірою йшов у фарватері, вже прокладеному на той час окремими представниками неокантіанства. Зокрема, в цьому відношенні виділяється фігура одного з лідерів Марбурзької школи Пауля Наторпа (Paul Gerhard Natorp, 1854-1924), якій брав активну участь у цій полеміці.

Аналіз досліджень і публікацій. Треба зазначити, що неокантіанська філософія загалом і філософія П.Наторпа зокрема часто уявляється сьогодні як певний «перехідний», а тому вже давно «подоланий» етап історії філософії. Безумовно, в німецькій історико-філософській науці неокантіанство залишається активно досліджуваним явищем, що підтверджується працями таких авторів, як *H.Holzhey, K.Ch.Köhnke, H.-L.Ollig, E.W.Orth, M.Pascher, H.Schnädelbach, U.Sieg, S.Ziemann* та багатьох інших. У Росії на початку ХХ століття неокантіанству в цілому, в тому числі й П.Наторпу надавалась велика увага – як, власне, російськими представниками цього напрямку (*С.Гессен, Ф.Степун, Б.Яковенко*), так і іншими філософами, які не тільки сприймали, а й критикували цю школу (*М.Лоський, С.Франк, Г.Шпет* і ін.). У радянські часи неокантіанство було прописано за відомством «буржуазної філософії епохи кризи капіталізму», й тому не вимагало ретельного аналізу. Одним із найбільш ґрунтовних досліджень неокантіанства того часу залишається відповідний розділ у праці *К.Бакрадзе* [1, с.210–300]. Сьогодні неокантіанство здається «реабілітованим» у своєму значенні, але поки що явно недостатньо представленим у російсько- та україномовній історико-філософській літературі.

Метою цієї статті є з'ясування ролі П.Наторпа у полеміці з психологізмом та розкриття його концепції співвідношення філософії та психології.

Основна частина. Як стверджує російський дослідник В.Куренной [4, с.11], П.Наторп розвиває одну з можливих інтерпретацій філософії Канта, а саме, за Наторпом, обґрунтування, яке пропонує філософія, має суто «логічний», а не психологічний характер. Тим самим трансценденталізм Канта звільняється від «психологізму» – тобто тієї інтерпретації, яку йому дали ранні неокантіанці (особливо Фрідріх Альберт Ланге в «Історії матеріалізму»). У межах психологістської інтерпретації специфіка нашої свідомості виводиться з особливої конституції людини як психічної істоти. З позиції чистої трансцендентально-логічної інтерпретації Марбурзької школи психічні особливості («властивості») людини не відіграють у сфері пізнання ніякої ролі. Пізнання визначається іманентною логікою пізнавальної діяльності, тому його результати зберігають свою значимість для будь-якого суб'єкта пізнання. Словами іншого «антипсихологіста» Едмунда Гусерля, таку позицію можна резюмувати так: «Що є істинним, те є

абсолютно істинним, істинним „самим собою”; істина тотожно єдина, неважливо – сприймають її в судженнях люди, чи чудовиська, чи ангели, чи боги» [3, с.259].

У філософській систематиці марбурзьких неокантіанців особливе місце посідає психологія, якою, згідно з Наторпом, «завершується критична філософія» [8, с.66]. Психологія, яку має на увазі Наторп, у повному розумінні є філософською психологією, завдання якої полягає, зрештою, в тому, щоб виявити особливості суб'єкта пізнання, виходячи зі специфіки об'єктів, які ним конститууються. Суб'єкт у цьому випадку постає лише як пізнавальний корелят об'єктів пізнання, а зовсім не як предмет «психологічного дослідження». Суб'єкт пізнання як такий є «чистим» суб'єктом: це «трансцендентальне еґо», відносно якого як такого ми не можемо нічого висловити: «„Я” ніколи не є об'єктом – ані для когось іншого, ані для самого себе» [8, с.66].

У будь-якому акті пізнання трансцендентальне «я» вже присутнє, чим надає єдності нашому пізнавальному процесу, але при цьому саме воно завжди перебуває за межами можливого пізнання. Таке розуміння трансцендентального суб'єкта справило значний вплив на Гусерля. Якщо в першому виданні «Логічних досліджень» він критикував Наторпа з цього питання (натомість сам П.Наторп у рецензії на «Логічні дослідження» писав, що антипсихологістська філософія Гусерля – це лише неадекватний різновид неокантіанської «критики пізнання» [див.: 5, с.105]), то в другому вже зізнався, що «навчився знаходити» це «чисте я» [2, с.339]. Феноменологія Гусерля після того, як перейшла на позиції трансценденталізму (в чому сучасники небезпідставно вбачали вплив саме неокантіанства), достатньо наблизилася до «психології» Наторпа, визнавши за «чистою свідомістю» конститутивну функцію.

Про вплив неокантіанства, й зокрема П.Наторпа, на формування антипсихологістських настанов Е.Гусерля докладно писав німецький дослідник К.Вухтерль. Він вважає, що «у феноменології Гусерля центральні ідеї неокантіанства тієї доби виявились у новій термінологічній одежі. Трансцендентальний поворот Гусерля не був особистим свавіллям або випадковістю, але визначався об'єктивними духовними потребами свого часу» [10, с.110]. Він також відзначає, що саме вивчення праць Наторпа, в першу чергу його нового видання «Психології з критичного погляду», а також праці «Філософія і психологія», підштовхнуло Гусерля до роботи в галузі *генетичної феноменології*. Між Гусерлем і Наторпом велась інтенсивна переписка на протязі 30 років – з 1894 р. до смерті останнього.

Наторп, як і Гусерль, є опонентом невинуватих, на їхню думку, претензій «натуралістичної психології» (тобто психології, що діє на основі експериментальної методології природознавства) виступати в якості наукового фундаменту при розв'язанні питань, які відносяться ними до сфери філософії. Наторп виступає як проти «психологізму» у філософії, так і проти переоцінки значення експериментальної психології для таких прикладних дисциплін, як педагогіка. Праця «Філософія як основа педагогіки» [7] знаходиться цілком у річищі боротьби з «психологізмом» і є однією зі спроб відновлення «чистої філософії» у своїх правах засадничої дисципліни (у даному випадку – для педагогіки). Г.Шпет у своїй передмові до цієї праці спеціально зазначає, що її значення полягає в захисті тієї загальної вимоги, що «теоретичне обґрунтування педагогіки є справою філософії», а не, як це відбувалось у той час, експериментальної психології [див.: 9, с.298].

Свідченням цієї боротьби з психологізмом є широко представлена у Наторпа тема співвідношення філософії і психології, а також прагнення неокантіанців запропонувати своє власне, суто філософське трактування психології. Праця П.Наторпа «Філософія і психологія» була надрукована у спільному російсько-німецькому виданні «Логос» у 1914 р, хоча до цієї теми він неодноразово звертався й раніше. Для розв'язання поставленої проблеми філософ вдається до з'ясування принципово можливих, з погляду досягнутого на той час рівня розвитку науки, розуміння самих понять «філософія» і «психологія».

Ап'юріним припущенням, яке застосовує П.Наторп для з'ясування поняття філософії, є твердження про те, що завдання філософії «полягає у *зведенні* якимось чином усієї *цілісності* доступного нам пізнання до однієї *єдності*» [6, с.27]. Виходячи з цього постулату, в якому глава Марбурзької школи фактично вже формулював власне уявлення про філософію як «науку наук», він узагальнює існуючі розуміння філософії в чотирьох основних типах.

По-перше, йдеться про узагальнення «на підставі досвіду» – «гіпотетичну побудову» «відносно вищої єдності пізнання на підставі окремих емпіричних наук і за допомогою засобів, які принципово не відрізняються від засобів цих наук» [6, с.28]. Ідеться, напевне, про ті чи ті форми емпіризму та позитивізму. Зрозуміло, що для П.Наторпа таке розуміння філософії не є прийнятним, що, відповідно, й визначає його ставлення до зазіхань емпіричної психології на філософський статус.

По-друге (і по-третє), мова може йти про позадосвідний синтез, який досягається принципами і методами, докорінно відмінними від досвідної науки, «які знаходяться зовсім в іншому проблемному вимірі». П.Наторп розглядає два варіанти такого позадосвідного синтезу – трансцендентний і трансцендентальний. Трансцендентний, тобто догматична метафізика, його, як і Канта, не може влаштувати; натомість трансцендентальний – власне, кантівський – підхід до філософії, як і слід очікувати, дістає, здавалося б, найбільш схвальну оцінку. Йдеться про пошук єдності пізнання *не у речі* (емпіричній чи позаемпіричній), а в *досвіді*, звідси завдання філософії – «сконструювати ніколи не завершену й таку, що не може бути завершеною, саму конструкцію досвіду в його цілісності, щоб у такий спосіб досягти не його *периферійної, речової*, а його останньої, *центральної та методичної* єдності» [6, с.30]. Іншими словами, йдеться про з'ясування передумов і засобів нашого пізнання, що принципово відрізняється від усіх постановок питань, спрямованих безпосередньо на предмет. Мислення «замість того, щоб прагнути безпосередньо до теорії предмета, прагне до теорії цієї теорії» [6, с.31].

Проте виявляється, що це не останнє, а головне – не найкраще, з погляду П.Наторпа, розуміння філософії. В якості четвертого варіанта філософ пише про поєднання теоретичного підходу, абстрагування, з поверненням до нескінченної «множини пережитого». У цьому поверненні цілком виразно проглядає образ В.Дільтея: «Адже пізнання полягає не тільки в узагальненнях абстрактних теорій; найвище, найбільш багате змістом і навіть найбільш достовірне пізнання є, врешті решт, пізнанням повного, сповна усвідомлюваного безпосереднього *переживання*» [6, с.32].

П.Наторп, за всієї його прихильності до кантівського трансценденталізму, в якості своєї позиції заявляє фактичне поєднання третього і четвертого з представлених розумінь філософії, тобто поєднання Канта і Дільтея (у зв'язку з цим зазначимо, що історики філософії розглядають пізні праці Наторпа як такі, що насправді зовсім не відповідають чистому і «безжиттєвому» логіцизму Марбурзької школи, а мають виразний присмак філософії культури [див.: 4, с.22]). Шлях «сходження» (абстрагування), в тому числі трансцендентального, є, власне, лише попереднім щаблем досягання єдності пізнання, – тим щаблем, який дає можливість (якщо він зроблений правильно) «знову спуститися в площину досвіду і знову відчувати себе там як удома» [6, с.33]. Єдність теорії не долає подвійності єдності закону, з одного боку, й конкретності різноманітності – з іншого, «яка, хоча й підпорядкована єдності закону, але ніяк ним не дана, і своїм конкретним змістом у ньому справді не перебуває», тому залишається розколотою справжня єдність – єдність пережитого.

Отже, філософія повинна забезпечити таке уявлення про єдність, «в якій єдність справді пронизує різноманітність, а різноманітність пронизує єдність, і в якій і те, й інше можна шукати і знаходити лише одне в одному, а не поза кожною з них» [6, с.34]. Цю єдність, наслідуючи Канта, Наторп не може, здавалося б, охарактеризувати інакше, як «єдність *свідомості*». Проте ця свідомість для нього вже не зводиться до безжиттєвого суб'єкта пізнання: «...Ми воліємо позначати нашу уяву конкретну єдність словом «*життя*», вважаючи, проте, разом із Руссо, що життя в повному розумінні цього слова і є свідомістю, що воно, щоправда, не вичерпується лише тільки пізнаванням, але що без нього воно, безперечно, вже не було б повним життям» [6, с.34-35].

Отже, за П.Наторпом, справжня філософія повинна не обмежуватися «доповненням» досвіду, а розв'язувати подвійне завдання «1) трансцендентальної конструкції та 2) реконструкції повноти переживання» [6, с.36]. Звідси вже прямо випливає розв'язання проблеми співвідношення філософії та психології. Слід тільки зрозуміти, що «методика реконструкції переживання» саме і є справжнім завданням «філософської психології», отже, психологія є вершиною філософії, останнім розв'язанням її завдань. Вона не вичерпує всієї філософії і навіть не є її підґрунтям – саме такий підхід можна вважати ознакою психологізму, і це П.Наторп рішуче відкидає, наполягаючи, що психологія сама потребує трансцендентальної побудови як своєї основи. «Ця

конструкція була б, відповідно, *засадничою*, психологія ж – *завершальною*, такою, що увінчує філософію, і обидві разом, але жодна окремо, вони б представляли філософію *взагалі*» [6, с.36].

Висловивши вже по суті своє власне розуміння співвідношення філософії та психології, П.Наторп аналізує і критикує сучасні йому, і водночас гіпотетичні можливі розуміння психології. Принцип класифікації застосовується той самий, що й до розуміння філософії, але одразу П.Наторп зауважує, що не може бути трансцендентального розуміння психології. Як уже зазначалося вище, він, як і Марбурзька школа в цілому, трактує Канта в дусі логіцизму, а не психологізму, тому для нього трансцендентальний метод як такий завжди протилежний методу психологічному, а спроби надати трансценденталізму психологічного забарвлення лише затушовують його сутність, і призводять зрештою до емпіричної чи трансцендентної психології.

Отже, психологія як така може розумітись або емпірично, або трансцендентно (метафізично). При цьому зі сфери досвіду виокремлюється царина *«психічного»*. Поруч із цим спостерігається схильність поширити психічне на всю доступну сферу досвіду – П.Наторп називає це *«тенденцією до психічного монізму»*. Відповідно, виявляється чотири можливих розуміння психології та її відношення до філософії:

1) досвідна психологія при збереженні відокремленості психічної царини – в такому разі психологія цілком виключається з кола філософії, залишаючись *«спеціальною емпіричною наукою»* (зрозуміло, що П.Наторп рішуче виступає проти того, щоб надавати представникам такої суто емпіричної психології філософські кафедри);

2) трансцендентна психологія при збереженні відокремленості психічної царини – в такому разі вона відноситься до сфери філософії як її відмежована частина, відмінна від філософії, спрямованої на сферу непсихічного (*«спеціальна філософія»*);

3) прагнення підкорити філософію психології як досвідній науці;

4) прагнення перетворити трансцендентну психологію в основу всієї філософії.

Розглядаючи всі ці можливі розуміння й не погоджуючись із жодним з них, П.Наторп вдається при цьому до цілковито нетривіальних методів аргументації. Він не відкидає з порогу *«прагнення підкорити філософію психології як досвідній науці»* (як найбільш яскравий прояв психологізму), знаходячи і в цій позиції *«певну правильну думку»*, хоча, вочевидь, і неправильно усвідомлену, а саме – думку про те, що *«психологія якимось чином має стосунок не лише до певної відмежованої царини у сфері досвіду, а й до всієї цієї сфери в її цілому»* [6, с.40]. Проявом цієї тенденції є те, що *«дедалі більше й більше втрачає ґрунт під ногами як серед філософів, так і серед психологів розподіл „фізичного” і „психічного”, який вважався раніше очевидним, ... а разом з ним – і відповідний розподіл самих даних досвіду (або сприйнятих, або явищ) на „внутрішні” і „зовнішні”* [6, с.41].

П.Наторп послідовно захищає тезу Канта про можливість єдиного досвіду, з'ясовуючи при цьому саму можливість, або підґрунтя претензій емпіричної філософії на те, щоб стати не просто наукою філософською, а єдино істинною, єдино *науковою філософією* загалом. Це пояснюється прагненням психології дійти до суб'єктивності, й хоча це прагнення є нездійсненим, адже суб'єктивність у досвідному дослідженні неминуче об'єктивується, все ж це є *«об'єктивованістю найнижчого ступеня»*, що й наближає психологію до жаданої конкретної єдності досвіду. В цьому ж розумінні Наторп готовий визнати певну обґрунтованість психологічного по суті (власне, Дільтеєвого) розуміння *«наук про дух»*.

Проте це часткове *«здавання позицій»* відбувається лише для того, щоб завдати психологізму рішучого і невідпорного удару. Відкинувши поділ досвіду на просторово-часові та лише часові (фізичні та психічні) явища, а також на царину опосередкованого та безпосереднього досвіду, і довівши відносність таких межових ліній в єдності досвіду, П.Наторп, натомість, відкидає й суто емпіричне розуміння досвіду як сукупності фактів, тобто того, що якимось чином нам *дане*, й остільки підкоряється поняттям часу. Він стверджує існування позачасовості як сфери *останньої первісної «свідомості»*, яка *«є не визначеним і таким, що не визначається в часі, процесом»*, а *«підґрунтям і передумовою як часових, так і нечасових визначень»* [6, с.47-48]. Відповідно, емпірична психологія вже не може претендувати на те, що вона охоплює *всю* свідомість.

Доводячи позачасовий характер свідомості, П.Наторп наводить блискучий аналіз явища *пригадування*. Залишаючись за своєю *формою* фактом, який належить певному часу, *пригадування* за своїм *змістом* завжди виходить поза межі сучасності. Суттєвою ознакою

пригадування є «певна присутність відсутнього у свідомості, саме як відсутнього», що є передумовою усвідомлення часу взагалі. Отже, «усвідомлення часу само не є тільки часовою, а навпаки – позачасовою свідомістю» [6, с.49].

Виходячи з цього, філософом відкидаються претензії емпіричної психології на *остаточний та істинний опис* усієї свідомості. Цілком полемічно звучать його слова на захист філософії в тому, що не вона, з причини своєї «шляхетності», відкинула емпіричну психологію, натомість остання «порвала з філософією», обмежившись суто природничим підходом до психічних процесів. Так чи інакше, розмежування філософії і психології, яке відбувалося саме в часи П.Наторпа, було, вочевидь, досить болючим для обох сторін. І німецький філософ, зрештою, не полишає думки про можливість їх подальшого поєднання – поєднання, в якому «психологія ..., звичайно, не була б фундаментом філософії, проте вона була б її увінчанням і в певному сенсі останнім її словом» [6, с.54]. Але таку філософську психологію ще належить створити, тоді як уже існуюча емпірична психологія, цілком виправдана у своїх межах, до царини філософії не відноситься.

Висновки. Отже, Пауль Наторп на початку ХХ століття виступає з позицій антипсихологізму, критикуючи «психологічний монізм», тобто прагнення розширити царину дослідження, підпорядковану емпіричній (або метафізичній) психології, на філософію, яка, власне, таким чином розчинялась у психології. П.Наторп як чинний керманіч Марбурзької школи захищає розуміння філософії як науки наук, або трансцендентальної логіки, що прагне, на відміну від позитивних наук, які стосуються окремих сфер досвіду, досягти єдності доступного нам пізнання. Вочевидь філософські зазіхання емпіричної психології були для нього неприйнятними, і він послідовно виступає проти них, випереджаючи в цій боротьбі Е.Гуссерля, який фактично зазнав його впливу. Разом з тим, П.Наторп не розриває філософію з психологією – він висуває проект філософської психології, що була б доповненням, розвитком і завершенням філософії як логіки, тобто могла б забезпечити повернення від трансцендентальних абстракцій до реконструкції повноти переживання. Втім, здійснити цю програму він не встиг.

Література

1. Бакрадзе К. Очерки по истории новейшей и современной буржуазной философии /К.Бакрадзе. – Тбилиси: Собчота Сакартвело, 1960. – 530 с.
2. Гуссерль Э. Собрание сочинений. Том III (1). Логические исследования. Том II (1). Исследования по феноменологии и теории познания /Э.Гуссерль. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. – 476 с.
3. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. Сб. /Э.Гуссерль. – Новочеркасск: Сагуна, 1994. – 357 с.
4. Куренной В. Философия и педагогика Пауля Наторпа //Наторп П. Избранные работы /В.А.Куренной. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 7–24.
5. Куш М. Социология философского знания: конкретное исследование и защита /М.Куш //Логос. – 2002. – № 5 /6 (35). – С. 104–134.
6. Наторп П. Философия и психология /П.Наторп //Избранные работы [сост. В.А.Куренной]. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 25–54.
7. Наторп П. Философия как основа педагогики /П.Наторп //Избранные работы [сост. В.А.Куренной]. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 295–383.
8. Наторп П. Философская пропедевтика. Общее введение в философию и основные начала логики, этики и психологии /П.Наторп //Избранные работы [сост. В.А.Куренной]. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 55–118.
9. Шпет Г. Предисловие к работе П. Наторпа «Философия как основа педагогики //Наторп П. Избранные работы; [сост. В.А.Куренной] /Г.Шпет. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. – С. 297–301.
10. Wuchterl K. Bausteine zu einer Geschichte der Philosophie des 20. Jahrhunderts /K. Wuchterl. – Bern /Stuttgart /Wien: Haupt, 1995.

Summary

Igor Goian. Demonstration of Antipsychologism: a Parity of Philosophy and Psychology by Paul Natorp. In clause the role of known representative of Marburg neo-Kantian school P. Natorp in struggle against psychologism is analyzed, and also its understanding a parity of philosophies and psychologies and the program of construction of philosophical psychology is defined.

Keywords: antipsychologism, Neo-Kantianism, philosophical psychology, consciousness, P. Natorp.